

Auschwitzin museo taistossa ruohoa ja unohdusta vastaan

Tommi Kotonen

Auschwitzin keskitysleirimuseo on perustamisestaan lähtien ollut erilaisten muistamisen politiikkojen kiistakapulana lukuisien osapuolten välillä. Viattomiltakaan vaikuttavat pyrinnot muun muassa leirin jäänteiden säilyttämiseksi eivät ole vailla ristiriitoja. Se mitä lopulta halutaan muistaa, tai se minkä voi antaa painua unohtuksiin, määritellään jatkuvasti käynnissä olevassa prosessissa ja museon olemus muokkautuu paitsi sen myötä mihin on varaa ja mahdollisuuksia, myös poliittisten suhdanteiden mukaan. Kysymys on lopulta paljolti myös siitä kenelle Auschwitz kuuluu, jälkipolville vai sen uhreille

”Mitä ikinä kirjoitatkin tai sanot ... on vain sanoja, ja sanat eivät koskaan vastaa sitä mitä Auschwitz oli.”

– Auschwitzin entinen vanki Wojciech Kawecki^[i].

Auschwitz-Birkenaun keskitysleiri (1940–1945) on paitsi monumentti ja hautausmaa, myös museo jossa vieraillee vuosittain yli miljoona ihmistä. Ajoittain se on toiminut myös poliittisen teatterin näyttämönä; tosiasia jolla on ollut omat vaikutuksensa leirin ja museon kehitykselle.

Museona toimiva leiri koostuu nykyään kahdesta osasta, pääleirinä toimineesta Auschwitzista ja tuhoamistoiminnan keskukselta Birkenauista. Ulkoilmamuseona joka on ollut sään armoilla jo yli kuusi vuosikymmentä Birkenau uhkaa pahasti rapistua, ja kysymys restauroinnista on mitä keskeisin.

Eräs tunnetuimmista holokaustin ja Auschwitzin historian asiantuntijoista, kanadalainen kulttuurihistorioitsija Robert Jan van Pelt esitti äskettäin että Birkenaun leirin tulisi antaa ruohottua, luonnon antaa ottaa omansa. Hän korosti että suurin osa siitä mitä tiedämme historiasta, tiedetään kirjallisten lähteitten kautta, ja Auschwitzin ei tarvitse olla tässä suhteessa poikkeustapaus.^[ii]

Van Peltin mukaan raunioiden ja museon kautta on mahdotonta esittää mitä paikalla aikanaan tapahtui, sen voi tehdä parhaiten kirjallisten lähteitten kautta. Haastattelussa vuonna 2002 hän esitti asian seuraavasti: ”Loppujen lopuksi, jos haluaa jollain tapaa astua tuohon maailmaan, se kannattaa tehdä kirjan avulla. Samaten täytyy hyväksyä se että jollain tapaa tämä tapahtuma ja tämä paikka ylittää mahdollisuutemme kuvitella mitä siellä tapahtui.”^[iii]

Näkemykseni viittaa erityisesti siihen että alamme lähestyä aikaa jolloin kellään ei enää ole omakohtaista kokemusta leiristä; leiri muuttuu siten sen kokeneiden muistojen kohteesta osaksi

tavanomaisempaa historiaa, jonka voi kokea parhaiten kirjojen ja muistelmien välityksellä. Kuolleiden maailmaan ei voi enää astua koska välittäjänä toimiva todistajakin puuttuu ja rauniot eivät puhu, joten paikka voidaan sinetöidä. Luonnottomasta ja sanoinkuvaamattomasta tulee sen myötä jälleen osa luontoa. Ylipäätään van Pelt korostaa kuilua joka vallitsee leirin omakohtaisesti kokeneiden ja muiden välillä, kokemus ei ole kommunikoitavissa^[iv].

Auschwitzin museon nykyinen johtaja Piotr Cywinski, joka on myös ensimmäinen johtaja joka ei itse ole ollut leirivanki, näkee samoin että Auschwitz on siirtymässä osaksi historiaa, mutta hänen mukaansa juuri omakohtaisesti leirin kokeneiden siirtyminen tuonpuoleiseen korostaa tarvetta jatkaa ponnisteluja museon säilyttämiseksi ja entistämiseksi.^[v] Cywinski katsoo että käsin kosketeltavat jäänteet säilyttävät uhrien muiston. Van Peltin ja Cywinkin lausumat edustavat kahta vastakkaista näkemystä Auschwitzin entistämiseen. Mutta ne eivät ole edes radikaaleimmasta päästä, kautta historian on esitetty hyvinkin mielikuvituksellisia näkemyksiä Auschwitzin tulevaisuudesta.

Auschwitz ja Birkenau, historian ja muistamisen paikat

Birkenaun leiriä ei alun perin suunniteltu pitkäkestoiseksi, vaan rakennukset koottiin paljolti jo kertaalleen käytetystä materiaalista ja ne rakennettiin jopa ilman kunnollisia perustuksia. Jo muutamassa vuodessa ne muutamat saksalaisilta ja sodan jälkeiseltä hävitykseltä jäljelle jääneet puuparakit alkoivat lahota maan tasalle. Suoperäinen maasto ei ainakaan edesauttanut jäänteiden säilymistä.

Auschwitzin valtiollinen museo perustettiin vuonna 1947, mutta muistonäyttely siellä oli ollut jo kesästä 1945 alkaen, koottuna leirin entisten vankien voimin. Perustamisen yhteydessä puhunut Puolan pääministeri Jozef Cyrankiewicz, joka oli myös Auschwitzin entinen vanki, julisti että museo tulee olemaan ”ikuinen varoitus ja dokumentti kahlitsemattomasta saksalaisesta pahuudesta”, mutta myös ihmisen ja hänen vapauden kaipuunsa todiste^[vi]. Sen ohella että lausuma korostaa museon ikuista merkitystä, se on sikäläkin mielenkiintoinen että siinä tavallaan asetetaan museon muistamistehtävän kohteeksi saksalaiset uhrien sijaan. Samoin rauniot ja saksalaisten pystyttämät rakennukset osana museota voidaan nähdä kuvastavan pikemminkin rakentajia kuin heidän uhrejaan. Uhreista, erityisesti juutalaisista, museossa on vain heidän paikalle tuomansa ja heiltä ryöstetyt esineet.

Leirin alkuperäistä konseptia saneli paljolti politiikka: sodan jälkeisessä Puolassa juutalaisiin suhtauduttiin ristiriitaisesti ja antisemitistiset purkauksetkaan eivät olleet tavattomia. Osin resurssipulan vuoksi, osin politiikasta johtuen leirimuseon keskuksiksi valittiin parhaiten säilynyt osa eli Auschwitzin pääleiri. Tällöin painopiste oli puolalaisten poliittisten vankien ja marttyyrien kokemuksissa, jotka suurelta osin olivat vangittuina pääleirissä. Juutalaisten tuhoamiseen liittynyt Birkenau sai jäädä sivummalle.^[vii] Painopiste oli selviytyneissä, ei menehtyneissä. Leirin juutalaisnäyttely oli jopa suljettu yli kymmenen vuoden ajan, 1967–1978, itäblokin Israel-vastaisuuden kärjistyttyä ”kuuden päivän sodan” jälkeen.

Lähdejulkaisu: *Kuriositeetikabi.net* 1 / 2010. Tämä dokumentti on ladattu osoitteesta <http://www.kuriositeetikabi.net>.

Source publication: *Kuriositeetikabi.net* 1 / 2010. The document was downloaded from <http://www.kuriositeetikabi.net>

Museon alkutaival oli myös taistelua ryöstelyä ja vandalismia vastaan: suuri osa leirin rakennuksista purettiin tai siirrettiin muualle, krematorioiden raunioista kannettiin tiiliä rakennustarvikkeiksi ja jopa uhrien tuhkaa seulottiin kullan ja muiden arvoesineiden toivossa[[viii](#)]. Nykyisin leirin Birkenauna tunnettu osa onkin suurelta osin parakkiraunioiden merta, sodan jälkeen pois viedyistä puuparakeista on pääasiassa jäljellä vain savupiiput.

Alkujaan ei museohanke nauttinut kaikkien hyväksyntää, katsottiin että alue ei ole suurena hautausmaana edes sovelias museoksi vaan korkeintaan muistamiskeskukseksi. Eräs ehdotus museon alkuvuosilta luonnostelikin leirin alueelle suurta kansojen hautausmaata, ”Campo Sancto”, jonne jokainen Auschwitzissa ”edustettuna” ollut kansa rakentaisi oman monumenttinsa. Toisessa esityksessä haluttiin koko alue metsitettävän.[[ix](#)]

Kylmän sodan aikana huomio keskittyi lähes kokonaan Auschwitzin pääleiriin. Varsinaisen tuhoamistoiminnan keskus Birkenau ei ollut osa kierrosta ja kävijä päätyi sinne usein lähinnä sattumalta. Autiudessaan, hiljaisena ja koskemattomana Birkenau teki usein myös suuremman vaikutuksen kuin pääleirin huolellisesti organisoitu museo. Jotkut kokivat jopa kauhua Birkenaussa vieraillessaan. Eräs varhainen vierailija, sveitsiläinen journalisti, koki että ruohon kasvussa raunioissa oli samalla sekä kauhistuttavaa että rauhoittavaa symboliikkaa[[x](#)]. Birkenau oli muistamisen paikka, historia taas oli esillä Auschwitzissa.

Muistomerkkilpailussa 1950-luvun lopulla eräässä ehdotuksessa esitettiin koko Birkenaun alue suljettavaksi ja rakennettavan vain kapeahkon kulkuväylän yli leirialueen leiriaidalta krematorion luo. Suunnitelmassa raunioiden olisi annettu ruohottua omaan tahtiinsa ja leirille ei olisi laitettu mitään esittelyjä tai selostuksia.[[xi](#)] Leiri olisi näyttäytynyt täysin vieraana ja etäisenä, tavoittamattomana vaikkakin nähtävillä olevana. Ero pääleiriin olisi korostunut entisestään.

Kyseinen muistomerkki sai kuvanveistäjä Henry Mooren johtaman kilpailutoimikunnan yksimielisen hyväksynnän, mutta entisen leirivangit eivät sitä hyväksyneet. Muistomerkkin rakentaminen olikin lopulta vuosia kestänyt prosessi, jossa voittanutta ehdotusta muokattiin useaan kertaan ja lopullinen pystytetty teos oli kolmen erillisen ehdotuksen kompositio. Teosta myös muokattiin viime metreillä poliittisesti soveliaammaksi: lapsia esittävät veistokset, jotka eivät periaatteessa voineet edustaa muita kuin juutalaisia, korvattiin poliittisiin vankeihin viittaavalla kuviolla[[xii](#)].

Auschwitz-Birkenau kylmän sodan jälkeen

Keskustelua tavoista muistaa tai säilyttää Auschwitzin leiri on käyty jokseenkin niin kauan kuin itse leiri on ollut olemassa, ja sitä on käyty kiihtyvällä tahdilla erityisesti viimeisen kahden vuosikymmenen ajan. Vuodesta 1979 alkaen se on ollut myös osa UNESCO:n maailmanperintöluetteloa, ja tuon statuksenkin puitteissa entistämiseen on jouduttu kiinnittämään kasvavassa määrin huomiota. Auschwitz on ainoa maailmanperintöluetteloon hyväksytty kansanmurhan paikka, ja valinnan yhteydessä eksplisiittisesti jopa todettiin että ”vastaavien

Lähdejulkaisu: Kuriositeetikabi.net 1 / 2010. Tämä dokumentti on ladattu osoitteesta <http://www.kuriositeetikabi.net>.

Source publication: Kuriositeetikabi.net 1 / 2010. The document was downloaded from <http://www.kuriositeetikabi.net>

paikkojen ottamista listalle tullaan rajoittamaan”. UNESCO siis kanonisoii holokaustin uniikin aseman kansanmurhien joukossa ja samalla Auschwitzin aseman sen keskeisenä symbolina.

Kommunistisen järjestelmän luhistuttua oltiin myös Auschwitzissa uudessa tilanteessa: kylmän sodan aikainen tapa esittää leiri kapitalistisen ja imperialistisen ajattelun äärimuotona ei enää ollut mahdollista. Leiri oli myös pahoin rapistunut vuosien mittaan eikä varoja sen ylläpitoon liiemmästi ollut.

1989 koottiin kansainvälinen komitea pohtimaan tapoja leirin säilyttämiseksi ja museon kehittämiseksi. Tuossa yhteydessä Jean-Claude Pressac, joukkotuhon mekanismeista vaikutusvaltaisia teoksia kirjoittanut ranskalainen historioitsija, esitti että krematorio rakennetaan uudelleen säilyneitten piirustuksen pohjalta jotta niin sanottujen holokaustin kiistäjien väitteet saisivat lopullisen tyrmäyksen. ”Haluan ihmisten kokevan täsmälleen millaista oli astua Auschwitz-Birkenaun kaasukammioon. Haluan heidän kävelevän portaat alas kammioon, seisovan uunien edessä, ja näkevän että se oli mielipuolista ja rikollista. Haluan sen olevan läimäys kasvoille. Muistoa ei voi luoda, mutta on mahdollista luoda kokemus joka on yhtä voimakas kuin muisto”.

[\[xiii\]](#)

Keskustelussa voitolle pääsi kuitenkin kanta jonka mukaan leiri tulee säilyttää nimenomaan raunioina, muistutuksena siitä että kyseessä on myös suuri hautausmaa ja yli miljoonan ihmisen viimeinen leposija. Selkeästi haluttiin korostaa sitä, että Auschwitz oli erityisesti juutalaisten uhrien viimeinen leposija, ja komitea halusi painopistettä siirrettävän Birkenaun suuntaan. Samansuuntaisia toiveita oli myös vuonna 1996 kootulla komitealla, mutta näistä pyrkimyksistä huolimatta leirin keskus on säilynyt edelleen pääleirillä.[\[xiv\]](#)

Vaikkakin puolalaiset protestoivat kiivaasti kun Auschwitz esitetään tämän tästä mediassa puolalaisena leirinä sen sijaan että kerrottaisiin sen olleen saksalaisten leiri, joka vain sattui sijaitsemaan Puolassa, he silti haluavat yhä korostaa leirin merkitystä nimenomaan Puolalle ja puolalaisille. Myös museon laatimissa historiikeissa puolalaisuhrit ovat korostetun merkittävässä roolissa. Jonathan Huenerin näkemyksen mukaan Auschwitzin korostaminen Birkenaun sijaan on kuitenkin luonut kontrastin kahden leiriosan välille, joka paradoksaalisesti on myös hyödyttänyt varjoon jäänyttä osaa: pääleirin instrumentalisointi osaksi puolalaista nationalismia on nostanut Birkenaun esiin hiljaisena, mietiskelyyn kannustavana vastaparina.[\[xv\]](#)

Auschwitzland?

Jotkut näkevät nykyisen museon muistuttavan Disneylandia, joidenkin mukaan minkään osan uusiminen tai korvaaminen tekee paikasta epäautenttisen. Elämyksellisyys on alkanut korostua uuden sukupolven astuessa museon johtoon, ja epäilemättä myös amerikkalaisten tutkijoiden ja juutalaisyhteisöjen sekä säätiöiden suuri rooli sekä rahoituksen että museon suuntaviivojen pohdinnassa näkyy myös konseptissa[\[xvi\]](#). Mutta ylipäätään voi todeta että paikka ei ole ollut vuosiin alkuperäisessä kunnossa: leiri oli muun muassa toiminta-aikanaan huomattavasti laajempi

Lähdejulkaisu: Kuriositeetikabi.net 1 / 2010. Tämä dokumentti on ladattu osoitteesta <http://www.kuriositeetikabi.net>.

Source publication: Kuriositeetikabi.net 1 / 2010. The document was downloaded from <http://www.kuriositeetikabi.net>

kuin nykyinen museo, merkittäviä osia – kuten pääleirin kaasukammio – on rakennettu uudelleen sodan jälkeen, ja suuri määrä ajan ja olosuhteiden tuhoamaa materiaalia on korvattu uudella.

Nykyinen museoalue onkin jo rajattu valtavasti siitä mitä se oli sodan aikaan: alun perin Auschwitzin niin sanottu intressivyöhyke ulottui useita kilometrejä pääleirin ulkopuolelle. Samoin leiriin kuului kymmeniä alaleirejä, joista suurin osa nykyään on unohtuksissa ja vailla mitään muistomerkkiä tai muuta viitettä niiden historiasta osana Auschwitzin leirikokonaisuutta.

Alueen rakennusten sijaitessa keskellä Oswiecimin kaupunkia ei voida myöskään välttyä ristiriidoilta kaavoituksessa. Ajoittain kansainvälistäkin huomiota ovat herättäneet muun muassa aiheet rakentaa ostoskeskus tai jopa disko entiselle leirialueelle tai sen lähituntumaan. Suuri osa entisistä leirirakennuksista on ollut kuitenkin muun muassa asumiskäytössä vuosikymmenten ajan, ja ristiriidat ovatkin pääasiassa viimeisen parin vuosikymmenen ajalta. Suurta huomiota herätti 1980- ja 1990-luvuilla myös karmeliittaluostarin sijainti aivan leirimuseon aidan tuntumassa. Tuolloin Auschwitz oli katolisen nationalismien ja juutalaisyhteisöjen taistelutanner kiistassa leirin merkityksestä kullekin yhteisölle ja muulle maailmalle. [\[xvii\]](#)

Likimain kaikki mitä Auschwitzissa tapahtuu, on nykyään jonkinlaisen mediakohun arvoista, ja esimerkiksi lähes jokainen uusi asiakirjalöytö uutisoidaan jopa kansainvälisesti. Epäilemättä suuri osa tästä on myös tietoista politiikkaa rahoitusongelmien kanssa painiskelevan museon taholta. Mutta toisaalta uutiskynnyksen laaja läpäisy kertoo myös Auschwitzin edelleen jatkuvasta poikkeusasemasta leirien ja museoiden joukossa.

Kuten van Pelt toteaa Auschwitzista, tietyllä tapaa museo on ainakin joillekuille väistämättä pettymys. Se mitä kohdataan, on vain representaatio aiemmin vallinneesta todellisuudesta; se on väistämättä joltain osin vajaa ja tiettyyn perspektiiviin kytkeytyvä. Ainoastaan todistaja voi henkilökohtaisella lähestymistavallaan tuoda kokemuksen elävämmäksi ja lähemmäksi, mutta silloinkin kielellinen kuilu astuu väliin. Kriittinen vierailija ei kenties kaipaisi puolestaan niinkään täydellistä autenttisuutta kuin ”tikapuiden näkymistä”, eli tietoisuutta siitä mikä on myöhemmin rakennettua, mikä autenttista.

Sama representaation ongelma pätee myös kirjallisten representaatioiden osalta. ”Täyttä” kuvaa leiristä ei kykene antamaan edes Auschwitzin viisiosainen, yli 1500 sivuinen historiikki. Detaljeista kiinnostunut lukija joutuu senkin kohdalla havaitsemaan että se sisältää enemmän aukkoja kuin substanssia, ja aukkokohtat jää lopulta aina lukijan täytettäväksi ellei tämä halua kadota viitteiden loputtomaan labyrinttiin. Jokaiselle lukijalle täyttötehtävä ja -tarve on lisäksi erilainen, ja mikään representaatio ei kykene vastaamaan kaikkien tarpeisiin.

Lopulta täytynee muistaa että monelle vierailijalle Auschwitz kuitenkin on turistikohde muiden joukossa, jotain jonka nähtyään laittaa ruksin nähtävien luetteloon. Ajan myötä leirin uhrien kohtalot ja selviytyneitten kertomuksetkin muuttuvat todella osaksi menneisyyttä, tarinoiksi kaukaisesta historiasta johon meillä ei ole, eikä voi olla mitään omakohtaista suhdetta. Auschwitz

Lähdejulkaisu: *Kuriositeetikabi.net* 1 / 2010. Tämä dokumentti on ladattu osoitteesta <http://www.kuriositeetikabi.net>.

Source publication: *Kuriositeetikabi.net* 1 / 2010. The document was downloaded from <http://www.kuriositeetikabi.net>

”normalisoituu”. Elämys täytyy joko luoda muilla keinoin, tai antaa leirin ja sen tapahtumien painua unholaan.

Van Peltin mukaan sitä mitä leirin uhrin olisivat halunneet, sitä emme voi mistään tietää, sillä selviytyneet eivät voi puhua uhrien puolesta[xviii]. Mutta on kuitenkin olemassa lukuisia, sodan aikana eri paikkoihin kätkeytyneitä kertomuksia joiden kirjoittajat tiesivät viimeisten hetkensä olevan käsillä joissa he kertovat siitä miten he halusivat tapahtumia muistettavan. Todistusten ja muistojen säästäminen jälkipolville on suorastaan päiväkirjojen ja muiden säästyneiden todisteiden keskeinen topos.

Muun muassa Auschwitzin Sonderkommando, pääasiassa juutalaisista koostunut osasto jonka tehtävänä oli ohjata uhrin kaasukammioihin ja hävittää ruumiit, jätti leirialueelle haudattuna jälkeensä lukuisia kirjallisia todistuksia tapahtumista. Yhdessä niistä, Salmen Gradowskin laatimassa, on toive jälkipolville, joka on laadittu keskellä rikoksen jälkien hävittämistä ja krematorioiden purkamista saksalaisten toimesta: ”Hyvä löytäjä, etsi kaikkialta, joka tuumalta. Kymmeniä dokumentteja on haudattuna tänne, minun ja muiden, jotka valottavat sitä kaikkea mitä täällä tapahtui”[xix]. Gradowski toivoi, että edes pisara siitä mitä he näkivät, tulisi maailman tietoon. Monella varmasti on halua, omista syistään, jättää Auschwitz jo menneisyyteen, mutta tuskin kuitenkaan uhreilla. Siihen miten säilyttäminen tehtäisiin, ei kuitenkaan ole vastausta uhrien kirjoituksissa, sen voi päättää vain jälkipolvet.

Kirjoittaja on YTM ja valtio-opin jatko-opiskelija Jyväskylän yliopistossa sekä Suomen Akatemian huipputyöryhmän ”Centre of Excellence in Political Thought and Conceptual Change” jäsen

---

[i] Sitaatti teoksessa Waclaw Dlugoborski, Franciszek Piper, *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the History of the Camp*. Auschwitz-Birkenau State Museum, Oswiecim 2000, Vol. 5, 63.

[ii] Brett Popplewell, “A case for letting nature take back Auschwitz”, *The Star*, December 27, 2009. Online (viitattu 23.3.2010): <http://www.thestar.com/news/insight/article/742965--a-case-for-letting-nature-take-back-auschwitz>

[iii] Richard Gizbert, "First Death, Now Decay: As Concentration Camps Crumble, Debate Rises Over Their Preservation," *ABC News*, November 24, 2002. Online (viitattu 23.3.2010): http://www.fpp.co.uk/Auschwitz/Pelt/Decaying_Auschwitz.html

[iv] Robert Jan van Pelt, “Of Shells and Shadows: A Memoir on Auschwitz”, *Transactions of the Royal Historical Society (Sixth Series)* 2003, Vol. 13, pp. 377-392, 382. Mahdottomuus kertoa kokemuksista on yksi yleisimmistä topoksista leirikirjallisuudessa. Esimerkiksi Primo Levi kertoo Auschwitzissa muotoutuneen oman, ulkopuoliselle maailmalle käsittämättömän merkitysjärjestelmän, ja riittävän kauan kestäessään siellä olisi muodostunut kokonaan oma kielensä. Ks. Levi, *Tällainenkö on ihminen*. Jyväskylä: Gummerus 1982, 154.

Lähdejulkaisu: *Kuriositeetikabi.net* 1 / 2010. Tämä dokumentti on ladattu osoitteesta <http://www.kuriositeetikabi.net>.

Source publication: *Kuriositeetikabi.net* 1 / 2010. The document was downloaded from <http://www.kuriositeetikabi.net>

[v] Andrew Curry, "Can Auschwitz Be Saved?", *Smithsonian Magazine* February 2010, Online (viitattu 23.3.2010): <http://www.smithsonianmag.com/history-archaeology/Can-Auschwitz-Be-Saved.html>

[vi] Jonathan Huener, *Auschwitz, Poland and the Politics of Commemoration, 1945-1979*. Athens (Oh.): Ohio University Press, 2003, 33.

[vii] Auschwitzin museon historiasta kylmän sodan aikana ks. Huener, 79-107.

[viii] Huener, 63-65.

[ix] Bohdan Rymaszewski, *Generations Should Remember*, Auschwitz-Birkenau State Museum, Oswiecim 2003, 58-59, 70.

[x] Huener, 138.

[xi] Deborah Dwork, Robert Jan van Pelt, *Auschwitz, 1270 to the present*. New York: W.W. Norton, 2008, 376-378; ks. myös James E. Young, *Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven: Yale University Press, 136-138.

[xii] Young, 141.

[xiii] Sit. Kalman Sultanik "Auschwitz-Birkenau: a sacred zone of inviolability" *Midstream Journal*, November 1, 2003, Vol. 49 Nro 7, s. 6.

[xiv] Ks. van Pelt 2003.

[xv] Huener, 243-244.

[xvi] Hyvä esimerkki elämyksellisemmästä ja jopa viihteellisemmästä holokaustimuseon konseptista löytyy Washingtonista, jossa sijaitseva United States Holocaust Memorial Museum painottaa selvästi eurooppalaisia museoita enemmän henkilökohtaista kokemusta ja uhrien yksilöllisyyttä. Museosta ja sen politiikoista, ks. Timothy W. Luke, *Museum Politics: Power Plays at the Exhibition*, University of Minnesota Press 2002.

[xvii] Luostarista ja siihen liittyvistä kiistoista ks. Geneviève Zubrzycki, *The Crosses of Auschwitz: Nationalism and Religion in Post-Communist Poland*. Chicago: University of Chicago Press 2006

[xviii] Popplewell 2009.

[xix] Salmen Gradowski kirje teoksessa *Inmitten des Grauensollen Verbrechens. Handschriften von Mitgliedern des Sonderkommandos*. Verlag des Staatlichen Auschwitz-Birkenau Museums, Oswiecim 1996, 138.